BOSHLANG‘ICH TA’LIM JARAYONIDA BADIIY MATNLAR VOSITASIDA O‘QUVCHILARNING MUSTAQIL FIKRLASH KOMPETENSIYASINI RIVOJLANTIRISH METODIKASI.

Методология развития навыков самостоятельного мышления у учащихся начальной школы посредством литературных текстов.

Methodology for developing students' independent thinking competence through literary texts in the primary education process.

Saidova Dilnoza Maripovna
Farg‘ona viloyati Pedagogik
mahorat markazi dotsenti
dilnozasaidova1385@gmail.com
SaidovaDM+998905841385
orcid.org 0009-0006-7249-2819

Annotatsiya. Mazkur maqola boshlang‘ich ta’lim jarayonida badiiy matnlar vositasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish metodikasini yoritishga bag‘ishlangan. Unda mustaqil fikrlash tushunchasining pedagogik-psixologik mazmuni, uning o‘quvchi shaxsini shakllantirishdagi ahamiyati hamda badiiy matnlarning didaktik imkoniyatlari ilmiy-nazariy jihatdan tahlil qilinadi. Maqolada badiiy asarlar bilan ishlash jarayonida o‘quvchilarning tahliliy, mantiqiy va ijodiy fikrlash ko‘nikmalarini rivojlantirishga xizmat qiluvchi samarali metod va usullar (muammoli ta’lim, savol-javob, interfaol metodlar, rolli o‘yinlar) tizimlashtiriladi. Shuningdek, boshlang‘ich sinf o‘quvchilarida mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirishga qaratilgan metodik yondashuvlar hamda ularni amaliyotda qo‘llash yo‘llari ko‘rsatib beriladi. Maqola yakunida ta’lim jarayonida badiiy matnlardan samarali foydalanish orqali o‘quvchilarning mustaqil fikrlashini rivojlantirish mumkinligi asoslab beriladi va amaliy tavsiyalar taqdim etiladi.

Аннотация. Данная статья посвящена освещению методологии развития у учащихся навыков самостоятельного мышления посредством литературных текстов в процессе начального образования. Анализируется педагогическое и психологическое содержание понятия самостоятельного мышления, его значение в формировании личности учащегося, а также дидактический потенциал литературных текстов с научно-теоретической точки зрения. В статье систематизированы эффективные методы и приемы (проблемно-ориентированное обучение, вопросы и ответы, интерактивные методы, ролевые игры), служащие развитию аналитических, логических и творческих навыков мышления учащихся в процессе работы с литературными произведениями. Также представлены методические подходы, направленные на формирование навыков самостоятельного мышления у учащихся начальной школы, и способы их практического применения. В заключение статьи обосновывается возможность развития самостоятельного мышления учащихся посредством эффективного использования литературных текстов в образовательном процессе и даются практические рекомендации.

Abstract. This article is devoted to highlighting the methodology for developing students' independent thinking competence through literary texts in the process of primary education. It analyzes the pedagogical and psychological content of the concept of independent thinking, its importance in the formation of the student's personality, and the didactic potential of literary texts from a scientific and theoretical perspective. The article systematizes effective methods and techniques (problem-based learning, question-and-answer, interactive methods, role-playing games) that serve to develop students' analytical, logical, and creative thinking skills in the process of working with literary works. It also shows methodological approaches aimed at forming independent thinking competence in primary school students and ways to apply them in practice. At the end of the article, the possibility of developing students' independent thinking through the effective use of literary

texts in the educational process is substantiated and practical recommendations are provided.

Kalit so‘zlar: boshlang‘ich ta’lim, badiiy matn, mustaqil fikrlash, fikrlash kompetensiyasi, tanqidiy fikrlash, o‘quvchi shaxsi, pedagogik metodika, interfaol usullar, muammoli ta’lim, badiiy tahlil, o‘qish savodxonligi, ijodiy fikrlash, didaktik yondashuv, ta’lim samaradorligi.

Ключевые слова: начальное образование, литературный текст, самостоятельное мышление, мыслительная компетентность, критическое мышление, идентичность ученика, педагогическая методология, интерактивные методы, проблемно-ориентированное обучение, художественный анализ, грамотность чтения, творческое мышление, дидактический подход, эффективность образования.

Keywords: primary education, literary text, independent thinking, thinking competence, critical thinking, student identity, pedagogical methodology, interactive methods, problem-based learning, artistic analysis, reading literacy, creative thinking, didactic approach, educational effectiveness.

Zamonaviy jamiyatda insondan tayyor ma’lumotlarni o‘zlashtirish bilan bir qatorda, ularni tahlil qilish, saralash, taqqoslash, baholash va amaliy faoliyatda qo‘llash talab etiladi. Shu nuqtayi nazardan qaraganda, boshlang‘ich ta’lim bosqichi o‘quvchilarda mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirish uchun eng muhim davrlardan biri hisoblanadi. Chunki aynan shu davrda bolaning bilishga bo‘lgan qiziqishi, dunyoqarashi, nutqiy faoliyati, tasavvuri, tafakkuri va shaxsiy munosabat bildirish qobiliyati rivojlanib boradi. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisi atrof-muhitdagi voqea-hodisalarni o‘z tajribasi asosida anglashga, ularning sabab va oqibatlarini tushunishga, turli vaziyatlarga nisbatan munosabat bildirishga intiladi. Ushbu tabiiy intilishlarni to‘g‘ri yo‘naltirish esa pedagogning kasbiy mahorati, ta’lim metodlari va o‘quv materiallarining mazmuniga bevosita bog‘liqdir. Boshlang‘ich ta’lim jarayonida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda badiiy matnlar alohida ahamiyat kasb etadi. Badiiy matnlar o‘zining mazmuniy

boyligi, obrazliligi, hayotiyligi, tarbiyaviy yo‘nalishi va hissiy ta’sirchanligi bilan boshqa o‘quv materiallaridan ajralib turadi. Ular orqali o‘quvchilar insonlar o‘rtasidagi munosabatlar, tabiat hodisalari, ezgulik va yovuzlik, do‘stlik, mehr-oqibat, vatanparvarlik, halollik, mehnatsevarlik, mas’uliyat kabi tushunchalarni anglaydilar. Eng muhimi, badiiy asar o‘quvchini tayyor xulosalarni qabul qilishga emas, balki voqealar rivojini kuzatishga, qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga, ularning qarorlari sabablarini tushunishga va o‘z xulosalarini shakllantirishga undaydi. Shu sababli badiiy matnlar boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining mustaqil fikrlashini rivojlantirish uchun muhim didaktik vosita hisoblanadi. Mustaqil fikrlash insonning mavjud bilimlari, hayotiy tajribasi va kuzatishlari asosida yangi xulosalar chiqarishi, muammoli vaziyatlarga o‘z nuqtayi nazaridan yondashishi, fikrini dalillar yordamida ifodalashi va muayyan qarorga kelish qobiliyatidir. Boshlang‘ich sinf o‘quvchisida ushbu sifat birdaniga shakllanmaydi. U izchil pedagogik faoliyat, muntazam mashqlar, mustaqil topshiriqlar, ijodiy izlanishlar va muloqot jarayonida rivojlanadi. Mustaqil fikrlash kompetensiyasi o‘quvchining faqat o‘qilgan matn mazmunini qayta hikoya qilishi bilan cheklanmaydi. U o‘quvchining matnda ifodalangan asosiy g‘oyani aniqlashi, voqealar orasidagi bog‘liqlikni tushunishi, qahramonlar faoliyatini tahlil qilishi, o‘z fikrini bildirishi, muqobil yechimlarni taklif qilishi va o‘qigan asaridan hayotiy xulosa chiqarishini ham qamrab oladi. Demak, badiiy matn bilan ishlash jarayonida o‘quvchining faqat xotirasini emas, balki tafakkurini, nutqini, tasavvurini va ijodiy qobiliyatlarini ham rivojlantirish muhimdir.

Boshlang‘ich sinf o‘quvchilarining psixologik xususiyatlari badiiy matnlar asosida tashkil etiladigan ta’lim jarayonida alohida hisobga olinishi lozim. Mazkur yosh davrida bolalarda obrazli tafakkur, hissiy qabul qilish, taqlid qilish va qiziqish orqali o‘rganish kuchli namoyon bo‘ladi. Shu bois badiiy asarlarning mazmuni o‘quvchilarning yoshiga, bilim darajasiga va hayotiy tajribasiga mos bo‘lishi kerak. O‘quvchi o‘qiyotgan asardagi voqealarni tasavvur qila olsa, qahramonlarning kechinmalarini his etsa va o‘z hayotidagi holatlar bilan taqqoslay olsa, matnga

bo‘lgan qiziqishi ortadi. Bunday sharoitda o‘qish jarayoni oddiy axborot qabul qilish faoliyatidan ongli bilish faoliyatiga aylanadi. O‘qituvchi esa o‘quvchini matn mazmunini tayyor shaklda qabul qiluvchi emas, balki uni mustaqil anglovchi va tahlil qiluvchi faol ishtirokchiga aylantirishi zarur. Badiiy matnlar vositasida mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda, avvalo, o‘quvchilarda ongli o‘qish ko‘nikmasini shakllantirish talab etiladi. Ongli o‘qish matndagi so‘z va gaplarni to‘g‘ri talaffuz qilish bilangina cheklanmaydi, balki o‘qilgan mazmunni tushunish, undagi asosiy va ikkinchi darajali ma’lumotlarni farqlash, muallifning maqsadini anglash hamda matn yuzasidan mustaqil fikr bildirishni nazarda tutadi. O‘qituvchi matnni o‘qitishdan oldin o‘quvchilarning mavzu yuzasidan mavjud bilimlarini faollashtirishi, ularni yangi mazmunni qabul qilishga tayyorlashi lozim. Masalan, asar nomidan kelib chiqib, uning mazmuni haqida taxmin qilish, sarlavhada aks etgan tushunchalarni izohlash, rasm asosida voqealar rivojini bashorat qilish kabi topshiriqlar o‘quvchilarning fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Bunda o‘quvchilar o‘z taxminlarini erkin ifodalaydilar va keyinchalik matn mazmuni bilan taqqoslash imkoniyatiga ega bo‘ladilar. Matn bilan ishlashning samarali metodikasi o‘qishdan oldingi, o‘qish jarayonidagi va o‘qishdan keyingi faoliyatlarning o‘zaro uzviyligini ta’minlashga asoslanishi kerak. O‘qishdan oldingi faoliyatda o‘quvchilar mavzu bilan tanishadilar, dastlabki tasavvurlarini ifodalaydilar va o‘z oldilariga bilish maqsadini qo‘yadilar. O‘qish jarayonida matn mazmunini tushunish, muhim voqealarni aniqlash, notanish so‘zlarning ma’nosini kontekst asosida anglash, qahramonlar xatti-harakatlarini kuzatish va voqealar rivojini bashorat qilish ishlari amalga oshiriladi. O‘qishdan keyingi faoliyat esa tahlil, umumlashtirish, baholash, ijodiy yondashish va xulosa chiqarish jarayonlarini qamrab oladi. Mazkur uch bosqichning izchil tashkil etilishi o‘quvchining matn bilan faol va ongli ishlashini ta’minlaydi.

Badiiy matnlar asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirishda savol berish metodikasi ham muhim o‘rin tutadi. An’anaviy ta’lim jarayonida ko‘pincha o‘qituvchi tomonidan berilgan savollarga o‘quvchilar qisqa va tayyor javob

qaytarish bilan cheklanadilar. Bunday yondashuv o‘quvchining eslab qolish qobiliyatini rivojlantirishi mumkin, biroq uning mustaqil tahlil qilish va mulohaza yuritish imkoniyatlarini yetarlicha namoyon etmaydi. Shuning uchun matn yuzasidan tuziladigan savollar oddiy mazmuniy savollardan murakkabroq fikrlashni talab qiluvchi savollarga qarab rivojlantirilishi lozim. Masalan, “Asarda kimlar ishtirok etgan?”, “Voqea qayerda sodir bo‘lgan?” kabi savollar bilan bir qatorda, “Sizningcha, qahramon nima uchun bunday yo‘l tutdi?”, “U boshqa qaror qabul qilishi mumkinmidi?”, “Agar siz uning o‘rnida bo‘lganingizda nima qilgan bo‘lardingiz?”, “Asardagi voqealar qanday yakun topishi mumkin edi?” kabi savollardan foydalanish zarur. Bunday savollar o‘quvchini matnni chuqurroq anglashga, o‘z fikrini mustaqil shakllantirishga va uni asoslashga undaydi. Mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda muammoli ta’lim metodidan foydalanish ham yuqori samaradorlikka ega. Muammoli ta’lim o‘quvchilar oldiga muayyan savol, ziddiyatli vaziyat yoki yechimini izlash talab qilinadigan topshiriq qo‘yish orqali amalga oshiriladi. Badiiy asarlarda ko‘pincha qahramonlar oldida tanlov qilish, qiyinchilikni yengish yoki muayyan qarorga kelish zarurati yuzaga keladi. O‘qituvchi ana shu vaziyatlardan foydalanib, o‘quvchilarni mustaqil mulohaza yuritishga yo‘naltirishi mumkin. Masalan, asar qahramoni do‘stiga yordam berish yoki o‘z manfaatini ko‘zlash o‘rtasida tanlov qilishi kerak bo‘lgan vaziyatda o‘quvchilarga “Qahramon qanday qaror qabul qilishi kerak?”, “Qaysi qaror eng to‘g‘ri hisoblanadi?”, “Sizning fikringizni qaysi dalillar tasdiqlaydi?” kabi savollar beriladi. O‘quvchilar o‘z fikrlarini bildirish bilan birga, boshqa o‘quvchilarning qarashlarini ham tinglaydilar. Natijada ularda muammoga turli nuqtayi nazardan yondashish, fikrlarni taqqoslash va asosli xulosa chiqarish qobiliyati shakllanadi. Badiiy matnlarni o‘rganishda taqqoslash metodidan foydalanish ham muhim metodik imkoniyatlarni yaratadi. Taqqoslash jarayonida o‘quvchilar ikki yoki undan ortiq qahramonning xatti-harakatlari, xarakter xususiyatlari, qarorlari va voqealarga munosabatlarini solishtiradilar. Masalan, bir asardagi mehnatsevar qahramon bilan dangasa qahramonning faoliyatini taqqoslash orqali mehnatning inson hayotidagi

ahamiyati haqida mustaqil xulosaga keladilar. Shuningdek, ikki xil yakun bilan tugaydigan hikoyalarni taqqoslash, bir voqeaga turli qahramonlarning munosabatini aniqlash va mualliflarning tasvirlash usullarini solishtirish ham o‘quvchilarning tahliliy fikrlashini rivojlantiradi. Taqqoslash jarayonida o‘quvchilardan faqat o‘xshash va farqli jihatlarni sanab o‘tish emas, balki ularning sabablarini izohlash ham talab qilinishi kerak. Badiiy matnlar asosida tashkil etiladigan mashg‘ulotlarda “Aqliy hujum” metodidan foydalanish o‘quvchilarning erkin fikrlashiga imkon yaratadi. Ushbu metod orqali o‘qituvchi muayyan savol yoki muammo qo‘yadi va o‘quvchilardan imkon qadar ko‘proq fikr va takliflarni bildirishni so‘raydi. Dastlabki bosqichda bildirilgan fikrlar tanqid qilinmaydi, aksincha, har bir o‘quvchining faol ishtiroki rag‘batlantiriladi. Masalan, “Yaxshi inson qanday fazilatlarga ega bo‘lishi kerak?”, “Hikoya qahramonining xatosini qanday tuzatish mumkin?”, “Tabiatni asrash uchun bolalar nimalar qilishi mumkin?” kabi savollar asosida aqliy hujum tashkil etish mumkin. Bunday mashg‘ulotlar o‘quvchilarning o‘z fikrini erkin ifodalashi, yangi g‘oyalarni ilgari surishi va o‘zaro fikr almashish ko‘nikmalarini rivojlantiradi. “Klaster” metodidan foydalanish ham badiiy matn mazmunini chuqurroq anglashga xizmat qiladi. Ushbu metodda markaziy tushuncha yoki asar nomi yoziladi va unga bog‘liq bo‘lgan fikrlar, tushunchalar hamda obrazlar tarmoqlar shaklida ifodalanadi. Masalan, “Do‘stlik” tushunchasi atrofida sadoqat, ishonch, yordam, hurmat, samimiyat, mehr kabi tushunchalarni joylashtirish mumkin. So‘ng o‘quvchilar o‘qilgan asardagi voqealar yordamida ushbu tushunchalarni izohlaydilar. Bu jarayonda ular matndagi g‘oyalarni umumlashtiradilar, muhim tushunchalar o‘rtasidagi bog‘liqlikni aniqlaydilar va o‘z bilimlarini tizimlashtiradilar. Klaster metodining afzalligi shundaki, u o‘quvchilarning nafaqat og‘zaki, balki vizual tafakkurini ham rivojlantiradi.

Badiiy matnlar vositasida mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda rolli o‘yinlar va sahnalashtirish usullaridan foydalanish ham katta ahamiyatga ega. O‘quvchilar asar qahramonlari obraziga kirish orqali ularning ichki kechinmalari, xatti-harakatlari va qarorlarini chuqurroq anglaydilar. Masalan, hikoyadagi

voqealarni sahnalashtirish jarayonida o‘quvchilarga qahramonlarning so‘zlarini shunchaki yodlab aytish emas, balki ularning xatti-harakatlari sabablarini tushunish va o‘z talqinlarini ifodalash vazifasi beriladi. O‘quvchilar ayrim vaziyatlarda asardagi voqealarni o‘z tasavvurlariga ko‘ra davom ettirishlari ham mumkin. Bunday faoliyat ularning ijodiy tafakkuri, nutqiy faolligi, hissiy idroki va mustaqil qaror qabul qilish qobiliyatini rivojlantiradi. Mustaqil fikrlash kompetensiyasini shakllantirishda “Bashorat qilish” metodining imkoniyatlaridan ham samarali foydalanish mumkin. Mazkur metodda o‘quvchilarga badiiy matnning muayyan qismi o‘qib beriladi yoki namoyish etiladi, keyingi voqealar rivoji esa vaqtincha yashiriladi. O‘quvchilar mavjud ma’lumotlarga asoslanib, voqealar qanday davom etishi mumkinligi haqida o‘z taxminlarini bildiradilar. Keyinchalik matnning davomi o‘qiladi va bildirilgan taxminlar bilan haqiqiy voqealar taqqoslanadi. Bunda o‘quvchilar o‘z taxminlarining qanchalik asosli ekanini tahlil qiladilar. Mazkur metod o‘quvchilarning mantiqiy fikrlashi, sabab-oqibat munosabatlarini aniqlashi, tasavvuri va mustaqil xulosa chiqarish qobiliyatini rivojlantiradi. Badiiy matnlar bilan ishlashda o‘quvchilarning ijodiy yozuv faoliyatiga ham alohida e’tibor qaratish lozim. Ijodiy yozuv o‘quvchining o‘z fikrlarini yozma shaklda ifodalash, tasavvurini kengaytirish va mustaqil mazmun yaratish imkoniyatini beradi. Masalan, o‘quvchilarga hikoyaning davomini yozish, qahramonga xat tayyorlash, asar yakunini o‘zgartirish, voqeani boshqa qahramon nomidan hikoya qilish yoki asarga yangi nom tanlash kabi topshiriqlar berilishi mumkin. Bunday vazifalar o‘quvchini tayyor matnni takrorlashdan yangi mazmun yaratishga olib keladi. Shu bilan birga, o‘quvchilarning yozma nutqi, so‘z boyligi, grammatik savodxonligi va fikrlarni izchil bayon qilish qobiliyati ham rivojlanadi. Badiiy matnlar orqali mustaqil fikrlashni rivojlantirishda o‘quvchilarning shaxsiy hayotiy tajribasiga murojaat qilish samarali hisoblanadi. Chunki boshlang‘ich sinf o‘quvchisi ko‘pincha o‘qigan voqealarini o‘z hayotida kuzatgan holatlar bilan bog‘lash orqali yaxshiroq anglaydi. Masalan, asarda do‘stlik haqida so‘z yuritilsa, o‘quvchilardan o‘z do‘stlariga qanday yordam berganliklari, qanday vaziyatlarda do‘stlik sinovdan o‘tishi mumkinligi

haqida fikr bildirish so‘raladi. Tabiat haqidagi asarlar o‘rganilganda esa o‘quvchilarni tabiatni muhofaza qilish bilan bog‘liq shaxsiy kuzatishlari va tajribalarini bayon etishga undash mumkin. Bunday yondashuv o‘quv materialining hayotiy ahamiyatini oshiradi, o‘quvchining shaxsiy pozitsiyasini shakllantiradi va o‘rganilgan bilimlarni kundalik hayot bilan bog‘lashga yordam beradi.

O‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda kichik guruhlarda ishlash metodikasi ham muhim o‘rin tutadi. Guruhli faoliyat davomida o‘quvchilar birgalikda matnni tahlil qiladilar, topshiriqlarni bajaradilar, o‘zaro fikr almashadilar va umumiy xulosaga keladilar. Bunda har bir o‘quvchiga muayyan vazifa yuklatilishi maqsadga muvofiq. Masalan, bir o‘quvchi matndagi asosiy voqealarni aniqlaydi, ikkinchisi qahramonlar xarakterini tavsiflaydi, uchinchisi muammoli vaziyatlarni izohlaydi, to‘rtinchisi esa umumiy xulosa tayyorlaydi. Guruhlar o‘z ishlarini taqdim etgandan so‘ng boshqa guruh a’zolari savollar berishlari va o‘z munosabatlarini bildirishlari mumkin. Bunday faoliyat o‘quvchilarning hamkorlikda ishlash, tinglash, o‘z fikrini himoya qilish, boshqalarning qarashlarini hurmat qilish va murosaga kelish ko‘nikmalarini shakllantiradi. Shuni alohida ta’kidlash kerakki, mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida o‘qituvchining roli an’anaviy bilim beruvchi vazifasidan o‘quvchilarning bilish faoliyatini tashkil etuvchi, yo‘naltiruvchi va rag‘batlantiruvchi vazifaga o‘zgaradi. O‘qituvchi barcha savollarga tayyor javob berishga shoshilmasligi, aksincha, o‘quvchilarni javobni izlashga undashi kerak. Agar o‘quvchi noto‘g‘ri fikr bildirsa, uning javobini darhol rad etish o‘rniga, qo‘shimcha savollar yordamida fikrini qayta ko‘rib chiqishiga imkon yaratish maqsadga muvofiq. Masalan, “Nima uchun shunday deb o‘ylayapsan?”, “Bu fikringni matnning qaysi qismi bilan asoslay olasan?”, “Boshqa qanday fikr bo‘lishi mumkin?” kabi savollar o‘quvchini chuqurroq mulohaza yuritishga undaydi. Shu tariqa sinfda xato qilishdan qo‘rqmaydigan, erkin fikr almashishga asoslangan ijobiy psixologik muhit shakllanadi. Boshlang‘ich sinflarda badiiy matnlarni tanlash ham metodikaning muhim tarkibiy qismi hisoblanadi. Tanlanadigan asarlar o‘quvchilarning yosh

xususiyatlariga mos, mazmunan tushunarli, tarbiyaviy jihatdan ahamiyatli va fikrlashga undovchi bo‘lishi lozim. Ertaklar, hikoyalar, masallar, she’rlar va kichik hajmdagi qissalardan foydalanish mumkin. Ertaklar orqali o‘quvchilarda tasavvur, yaxshilik va yomonlikni farqlash, muqobil yechimlarni izlash ko‘nikmalari rivojlansa, hikoyalar orqali hayotiy vaziyatlarni tahlil qilish va qahramonlarning xatti-harakatlariga munosabat bildirish qobiliyati shakllanadi. Masallar esa ramziy obrazlar yordamida axloqiy xulosalar chiqarish, yashirin ma’nolarni anglash va tanqidiy fikrlashni rivojlantirish imkonini beradi. She’riy asarlar o‘quvchilarning estetik idroki, obrazli tafakkuri, hissiy sezgirligi va so‘z boyligini oshiradi. Masalan, boshlang‘ich sinf o‘quvchilariga ertak o‘qitishda qahramonlarning xatti-harakatlarini baholashga qaratilgan topshiriqlardan foydalanish mumkin. Ertakning ma’lum bir qismi o‘qilgandan so‘ng o‘quvchilarga qahramonning qarori to‘g‘ri yoki noto‘g‘ri ekanini aniqlash taklif etiladi. Bunda ular o‘z javoblarini matndan olingan dalillar bilan asoslashlari kerak. Shuningdek, “Ertakdagi qahramonlardan biri sizning do‘stingiz bo‘lganida, unga qanday maslahat bergan bo‘lardingiz?” kabi topshiriqlar orqali o‘quvchilarning mustaqil munosabat bildirish qobiliyatini rivojlantirish mumkin. Hikoyalar ustida ishlashda esa voqealar ketma-ketligini tiklash, qahramonlarning maqsadini aniqlash, asosiy muammoni topish va muqobil yakun yaratish topshiriqlari samarali hisoblanadi.

Badiiy matnlarni o‘qitishda differensial yondashuvdan foydalanish ham zarur. Chunki bir sinfda tahsil olayotgan o‘quvchilarning o‘qish tezligi, matnni tushunish darajasi, lug‘at boyligi va mustaqil fikrlash qobiliyati bir xil bo‘lmaydi. Ayrim o‘quvchilar matnning asosiy mazmunini tez anglasalar, boshqalari qo‘shimcha izoh va ko‘rsatmalarga ehtiyoj sezadilar. Shu sababli o‘qituvchi topshiriqlarni o‘quvchilarning individual imkoniyatlarini hisobga olgan holda tashkil etishi lozim. Masalan, boshlang‘ich darajadagi o‘quvchilarga qahramonlarni aniqlash va voqealar ketma-ketligini belgilash topshiriqlari berilsa, yuqoriroq darajadagi o‘quvchilarga qahramonlarning qarorlarini baholash, muammoli vaziyatlarga yechim taklif etish va matn g‘oyasini mustaqil izohlash vazifalari berilishi mumkin. Bunday yondashuv

har bir o‘quvchining o‘z imkoniyati darajasida rivojlanishiga sharoit yaratadi. Zamonaviy ta’lim sharoitida axborot-kommunikatsiya texnologiyalaridan foydalanish ham badiiy matnlar asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirish imkoniyatlarini kengaytiradi. Elektron kitoblar, audiomatnlar, interaktiv taqdimotlar, rasmlar, animatsiyalar va ta’limiy videolardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning matnga bo‘lgan qiziqishini oshiradi. Masalan, hikoyadagi voqealarni ifodalovchi rasmlar ketma-ketligi taqdim etilib, o‘quvchilardan ularning asosida hikoya tuzish so‘ralishi mumkin. Yoki audiomatn tinglangandan so‘ng o‘quvchilar asardagi asosiy muammoni aniqlab, uning yechimi yuzasidan o‘z takliflarini bildiradilar. Bunda texnologiyalar ta’limning asosiy maqsadini almashtirmasligi, balki matnni chuqurroq anglash va mustaqil fikrlash faoliyatini kuchaytirishga xizmat qilishi kerak. Mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishda refleksiya jarayonining o‘rni ham katta. Refleksiya o‘quvchining o‘z faoliyati, fikrlari va erishgan natijalarini tahlil qilishi demakdir. Mashg‘ulot yakunida o‘quvchilarga “Bugun qanday yangi fikrga ega bo‘ldim?”, “Qaysi savol menga qiyin bo‘ldi?”, “Asardan qanday xulosa chiqardim?”, “Mening fikrim boshqa o‘quvchilarning fikridan nimasi bilan farq qildi?” kabi savollar berilishi mumkin. Bunday savollar o‘quvchilarga o‘z fikrlash jarayonini anglash va baholash imkonini beradi. Refleksiya orqali o‘quvchilar nafaqat nimani o‘rganganlarini, balki qanday o‘rganganlarini ham tushunib boradilar. Bu esa kelgusida mustaqil ta’lim olish va o‘z faoliyatini boshqarish ko‘nikmalarining shakllanishiga yordam beradi.

O‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini baholashda faqat to‘g‘ri javoblar soniga tayanish yetarli emas. Baholash jarayonida o‘quvchining matnni tushunish darajasi, savollarga mustaqil javob berishi, o‘z fikrini dalillar bilan asoslay olishi, muqobil qarashlarni ilgari surishi, ijodiy yondashuvi va xulosa chiqarish qobiliyati hisobga olinishi lozim. Masalan, biror qahramonning xatti-harakatini baholashda o‘quvchi faqat “yaxshi” yoki “yomon” deb javob berishi bilan cheklanmasdan, nima uchun bunday fikrga kelganini tushuntira olishi kerak. Baholash mezonlari o‘quvchilarga oldindan tushuntirilsa, ular o‘z faoliyatini nazorat

qilish va takomillashtirishga ko‘proq intiladilar. Mazkur kompetensiyani rivojlantirish uchun quyidagi amaliy metodik topshiriqlarni muntazam qo‘llash tavsiya etiladi: o‘qilgan matnga mustaqil sarlavha tanlash; hikoya qahramoniga tavsif berish; asardagi eng muhim voqeani aniqlash va tanlov sababini izohlash; qahramonning xatti-harakatiga munosabat bildirish; matn yakunini o‘zgartirish; voqealarni boshqa qahramon nuqtayi nazaridan hikoya qilish; asar mazmuni asosida muammoli savol tuzish; qahramonga maslahat berish; asardagi voqealarni hayotiy vaziyatlar bilan taqqoslash; muallif ilgari surgan asosiy g‘oyani aniqlash; o‘qilgan asar asosida ijodiy rasm yoki kichik hikoya yaratish. Ushbu topshiriqlarning muntazam va izchil bajarilishi o‘quvchilarda mustaqil fikrlashning turli tarkibiy qismlarini rivojlantiradi. Badiiy matnlar vositasida mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishning samaradorligi o‘qituvchi tomonidan mashg‘ulotlarni to‘g‘ri loyihalashtirishga ham bog‘liq. Har bir darsda o‘quvchining faol fikrlashiga xizmat qiladigan kamida bir nechta topshiriq bo‘lishi, savollar faqat matn mazmunini eslab qolishga emas, balki tahlil va baholashga ham yo‘naltirilishi lozim. O‘qituvchi barcha o‘quvchilarga o‘z fikrini ifodalash imkoniyatini yaratishi, tortinchoq o‘quvchilarni ham suhbatga jalb qilishi, bildirilgan fikrlarni hurmat qilishi zarur. Shuningdek, o‘quvchilarning javoblarini bir-biriga qarshi qo‘yish emas, balki turli fikrlarning asoslarini aniqlash va ularni taqqoslash muhimdir. Bunday pedagogik muhitda o‘quvchilar o‘z fikrini erkin ifodalashga, savol berishga va yangi bilimlarni mustaqil izlashga odatlanadilar.

Mazkur metodik yondashuvni amaliyotga tatbiq etishda dars samaradorligini oshirish uchun badiiy matn asosida yaxlit faoliyat tizimini tashkil etish mumkin. Dastlab o‘quvchilarga asar nomi, mavzusi yoki unga tegishli tasvir taqdim etiladi va ular mazmun yuzasidan taxminlar bildiradilar. Keyin matn qismlarga ajratilgan holda o‘qiladi, har bir qismdan so‘ng voqealar rivoji muhokama qilinadi. O‘quvchilar qahramonlarning qarorlari, xatti-harakatlari va ular duch kelgan muammolarni tahlil qiladilar. Shundan so‘ng guruhlarda muqobil yechimlar ishlab chiqiladi va har bir guruh o‘z qarashlarini dalillar bilan asoslaydi. Mashg‘ulotning

yakuniy qismida o‘quvchilar asarning asosiy g‘oyasini aniqlaydilar, shaxsiy xulosalarini ifodalaydilar va o‘z faoliyatlarini baholaydilar. Ushbu ketma-ketlik o‘quvchilarning matnni idrok etishdan boshlab mustaqil xulosa chiqarishgacha bo‘lgan fikrlash faoliyatini qamrab oladi. Shuningdek, mustaqil fikrlashni rivojlantirishda fanlararo integratsiya imkoniyatlaridan foydalanish ham muhimdir. Badiiy matn mazmunini tabiatshunoslik, tarbiya, tasviriy san’at va boshqa fanlar bilan bog‘lash o‘quvchilarning bilimlarini kengaytiradi. Masalan, tabiat haqidagi hikoya o‘qilgandan so‘ng tabiat hodisalari haqida ilmiy ma’lumotlar bilan tanishtirish, asar qahramonining tabiatga munosabatini muhokama qilish va tabiatni asrashga oid amaliy takliflar ishlab chiqish mumkin. Tarixiy mavzudagi badiiy matnlar orqali o‘quvchilar tarixiy voqealar, milliy qadriyatlar va ajdodlar merosi haqida tasavvurga ega bo‘ladilar. Bunday integratsiya o‘quvchining bir mavzu doirasida cheklanib qolmasdan, turli bilimlar o‘rtasidagi bog‘liqlikni anglashiga yordam beradi. Badiiy matnlar bilan ishlashda milliy va umuminsoniy qadriyatlarning uyg‘unligini ta’minlash ham alohida ahamiyatga ega. O‘zbek xalq ertaklari, maqollari, hikmatli so‘zlari va zamonaviy bolalar adabiyoti namunalarida aks etgan ezgulik, halollik, kattalarga hurmat, kichiklarga izzat, vatanparvarlik, mehnatsevarlik va mehr-oqibat kabi g‘oyalar o‘quvchilarning ma’naviy dunyosini boyitadi. Biroq tarbiyaviy g‘oyalarni o‘quvchilarga faqat tayyor xulosa sifatida yetkazish bilan cheklanmaslik kerak. Aksincha, o‘quvchilarni asar mazmunidan kelib chiqib, muayyan xulosaga mustaqil ravishda kelishga yo‘naltirish maqsadga muvofiq. Masalan, halollik haqidagi hikoya o‘rganilganda “Halol inson qanday bo‘ladi?” degan savol bilan birga, “Qahramonning qaysi xatti-harakati uning halol ekanini ko‘rsatadi?” degan savol ham berilishi kerak. Shunda o‘quvchi axloqiy tushunchani shunchaki yodlab qolmaydi, balki uni aniq vaziyatlar orqali anglaydi.

Boshlang‘ich ta’limda badiiy matnlar asosida mustaqil fikrlashni rivojlantirish jarayonida ayrim muammolar ham uchrashi mumkin. Jumladan, o‘quvchilarning matnni yuzaki o‘qishi, lug‘at boyligining yetarli emasligi, o‘z fikrini erkin bayon qilishda qiynalishi, savollarga faqat qisqa javob berishi va

mustaqil xulosa chiqarishga shoshilmasligi kuzatiladi. Ayrim hollarda dars jarayonida o‘qituvchining o‘zi ko‘proq gapirishi natijasida o‘quvchilarning mustaqil faoliyati uchun vaqt kamayib ketadi. Bunday muammolarni bartaraf etish uchun matn bilan ishlashga ajratilgan vaqtni oqilona taqsimlash, o‘quvchilarning lug‘at boyligini muntazam oshirish, sodda savollardan murakkab savollarga bosqichma-bosqich o‘tish va har bir o‘quvchining faolligini qo‘llab-quvvatlash zarur. O‘quvchilarning fikrlash tezligi va imkoniyatlari turlicha ekanini hisobga olib, ularga o‘z fikrlarini shakllantirish uchun yetarli vaqt berish ham muhimdir. Ota-onalar bilan hamkorlik ham ushbu jarayonning samaradorligini oshiruvchi omillardan biridir. Oilada kitobxonlik muhitini yaratish, bolalar bilan birgalikda badiiy asarlar o‘qish, o‘qilgan matn yuzasidan suhbatlashish va bolalarning fikrlarini tinglash mustaqil fikrlashning rivojlanishiga ijobiy ta’sir ko‘rsatadi. Ota-onalar farzandlariga tayyor javoblarni berish o‘rniga, ularni savollar orqali mustaqil fikrlashga undashlari maqsadga muvofiq. Masalan, “Senga hikoyaning qaysi qismi yoqdi?”, “Qahramonning o‘rnida bo‘lganingda nima qilarding?”, “Bu voqeadan qanday xulosa chiqarding?” kabi savollar oilaviy muloqotning mazmunini boyitadi. Maktab va oila o‘rtasidagi bunday hamkorlik o‘quvchilarning kitobxonlikka qiziqishini kuchaytiradi va mustaqil fikrlash ko‘nikmalarini mustahkamlaydi.

Xulosa.

Xulosa qilib aytganda, boshlang‘ich ta’lim jarayonida badiiy matnlar vositasida o‘quvchilarning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirish uzluksiz, maqsadli va tizimli pedagogik jarayon hisoblanadi. Badiiy asarlar o‘quvchilarning nafaqat o‘qish savodxonligi va nutqiy rivojlanishiga, balki ularning tafakkuri, tasavvuri, ijodiy qobiliyati, axloqiy qarashlari va hayotiy pozitsiyasining shakllanishiga ham xizmat qiladi. Badiiy matnlarni o‘qitish jarayonida muammoli ta’lim, savol-javob, taqqoslash, aqliy hujum, klaster, bashorat qilish, rolli o‘yin, guruhli faoliyat va refleksiya kabi metodlardan maqsadli foydalanish o‘quvchilarning mustaqil fikrlash faoliyatini faollashtiradi. Bunda eng muhim jihat o‘quvchilarga tayyor bilim va xulosalarni berish emas, balki ularni mustaqil izlanish,

fikrlash, tahlil qilish, baholash va o‘z qarashlarini asoslashga o‘rgatishdan iboratdir. Shunday qilib, boshlang‘ich sinf o‘qish darslarida badiiy matnlar bilan ishlashning samarali metodikasini ishlab chiqish va amaliyotga joriy etish ta’lim sifatini oshirishning muhim shartlaridan biri hisoblanadi. O‘quvchilarning yosh xususiyatlarini hisobga olgan holda tanlangan badiiy asarlar, izchil tashkil etilgan savol va topshiriqlar, ijodiy faoliyat, erkin muloqot va muntazam refleksiya ularning mustaqil fikrlash kompetensiyasini rivojlantirishga xizmat qiladi. Natijada o‘quvchilar o‘qigan matnini chuqur anglaydigan, voqea-hodisalarni mustaqil tahlil qila oladigan, o‘z fikrini dalillar bilan ifodalaydigan, muammoli vaziyatlarga yechim topadigan va egallagan bilimlarini kundalik hayotda qo‘llay oladigan faol shaxslar sifatida shakllanadilar. Bu esa boshlang‘ich ta’limning asosiy vazifalaridan biri bo‘lgan har tomonlama rivojlangan, mustaqil fikrlaydigan va ma’naviy yetuk avlodni tarbiyalashga xizmat qiladi.

Foydalanilgan adabiyotlar ro’yxati.

O‘zbekiston Respublikasining “Ta’lim to‘g‘risida”gi Qonuni. 2020-yil 23-sentabr, O‘RQ-637-son.

O‘zbekiston Respublikasi Prezidentining ta’lim va tarbiya tizimini rivojlantirishga oid farmon va qarorlari.

G‘afforova T. Boshlang‘ich ta’limda zamonaviy pedagogik texnologiyalar. – Toshkent.

Qosimova K., Matchonov S., G‘ulomova X., Yo‘ldosheva Sh., Sariev Sh. Ona tili o‘qitish metodikasi. – Toshkent: Noshir.

Azizxo‘jayeva N.N. Pedagogik texnologiyalar va pedagogik mahorat. – Toshkent.

Tolipov O‘.Q., Usmonboyeva M. Pedagogik texnologiyalarning tatbiqiy asoslari. – Toshkent.

Ishmuhamedov R., Abduqodirov A., Pardaev A. Ta’limda innovatsion texnologiyalar. – Toshkent.

Vygotsky L.S. Thought and Language. – Cambridge: MIT Press.

Bloom B.S. Taxonomy of Educational Objectives. – New York: Longmans.

Dewey J. How We Think. – Boston: D.C. Heath and Company.